

آینده‌نگاری راهبردی تعامل حوزه و نظام اسلامی با تأکید بر الگوی سازمان فقه حکومتی

محمد مهدی محقق^۱ احمد کوهی اصفهانی^۲

چکیده

آینده‌نگاری حوزه پژوهشی نوین و روبه‌رشدی است. در این تحقیق سعی شده است افق دو دهه پیش روی تعامل حوزه‌های علمیه و نظام مقدس اسلامی، با عنوان سازمان فقه حکومتی تصویرسازی شود. سه دسته نظریه حداکثری، حداقلی و میانه درباره توانایی فقه سنتی برای صورت‌بندی سازمان فقه حکومتی وجود دارد. شیوه آینده‌پژوهی در این مقاله، پل تخصصی است تا نقشه سیستم ترسیم شود و با رویکرد تجزیه و تحلیل تأثیرات متقابل، گروه‌هایی از سناریوهای آینده سازمان فقه حکومتی تنظیم گردد. محصول نهایی، سه گروه سناریو (تراز، مازاد عرضه و مازاد تقاضا) است که از دو عدم قطعیت اصلی «عرضه» (توانایی حوزه برای تولید محصولات و دانش فقه حکومتی) و «تقاضا» (مراجعه مسئولان و جامعه به حوزه برای تأمین نیازها) به دست می‌آید. اولین حالت، «تراز» یا سناریوی «ضحی» است که مثبت بودن عرضه و تقاضا را در بر دارد. دو سناریوی دیگر، در صورت منفی بودن عرضه (هفت خوشه سبز) یا تقاضا (سحاب بی‌مطر) ترسیم می‌شود. برای هر گروه از این سناریوها شاخص‌ها و توصیه‌های راهبردی ارائه شده است.

واژگان کلیدی

آینده‌نگاری راهبردی؛ فقه حکومتی؛ حکومت اسلامی؛ سناریونویسی؛ پیشران‌های تغییر؛ سازمان فقه حکومتی.

۱. طلبه درس خارج حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم. نویسنده

مسئول: mm.mo64@yahoo.com

۲. استادیار دانشکده علوم خانواده دانشگاه تهران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

۱. مقدمه

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، حوزه‌های علمیه وارد مرحله نوینی از کنش سیاسی شدند. سیر تعامل و همکاری دوسویه حوزه‌ها و نظام اسلامی در مفهوم «فقه حکومتی» متجلی شد. تحول فقه از طریق نقش دادن به عنصر زمان و مکان در طریق استنباط حکم شرعی، از اهم رهنمودهای امام راحل خطاب به حوزویان بوده است. افزون بر این، پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه و نظام اسلامی و فقه حکومتی از مهم‌ترین مطالبات رهبر معظم انقلاب از حوزه‌های علمیه است. با وجود تلاش‌های زیاد شخصیت‌ها و مراکز حوزوی برای رفع نیازهای مسئولان نظام در عرصه‌های نظری و عملی، تاکنون این مهم آنچنان که باید تحقق نیافته است. به همین خاطر، آینده‌نگاری راهبردی برای کاهش فاصله میان وضعیت موجود و مطلوب در عرصه پاسخ‌گویی حوزه‌ها به نیازهای نظام اسلامی، خصوصاً نظریه‌پردازی، ارائه راهکارها و راهبردهای تحقق دومین مرحله از جامعه‌پردازی و امت‌سازی اهمیت می‌یابد.

۲. سؤالات تحقیق

سؤال اصلی: چه سناریوهایی را می‌توان برای آینده سازمان فقه حکومتی ارائه کرد؟
 سؤالات فرعی: چه عواملی در ترسیم نقشه سازمان فقه حکومتی و آینده کلان سیستم همکاری متقابل حوزه و نظام کلیدی و اثرگذار هستند؟ مهم‌ترین پیشران‌های تغییر و عوامل تعیین‌کننده در آینده فقه حکومتی کدام‌اند؟ عدم قطعیت‌های بحرانی (داخلی و بیرونی) سازمان فقه حکومتی کدام‌اند؟

۳. مبانی و چهارچوب مفهومی

منطق مفهومی در این نوشتار، شامل مفاهیم مرتبط با ابعاد مسئله اصلی، پیش‌فرض‌ها و پشتوانه تحقیق است. الگوی تعامل حوزه و نظام در این نوشتار، متخذ از مفهوم فقه حکومتی براساس دیدگاه امام خامنه‌ای است.

۳-۱. فقه حکومتی

مقصود رهبر معظم انقلاب از فقه حکومتی، توسعه فقه به تمام عرصه‌ها، به‌ویژه عرصه سیاست و حکومت و نظام زندگی مردم است. نگاه حکومتی در شیوه و (توسعه) روش فقاهت از لوازم نیل به این مقصود است. (خراسانی، ۱۳۹۷: ۱۵) «استخراج احکام الهی در همه شئون یک حکومت، و

نظر به همه احکام فقهی با نگرش حکومتی - یعنی ملاحظه تأثیر هر حکمی از احکام در تشکیل جامعه نمونه و حیات طبیعه اسلامی - امروز یکی از واجبات اساسی در حوزه فقه اسلامی است که نظم علمی حوزه، امید برآمدن آن را زنده می‌دارد.^۱

۳-۲ فقه حکومتی به مثابه سازمان

نظام برگرفته از نظم است. نظم به معنای ایجاد الفت، پیوند و سازگاری بین چند جزء متفرق و ایجاد به هم پیوستگی بین آن‌هاست؛ مانند نخ تسبیح که بین دانه‌های تسبیح ایجاد یک کل واحد می‌کند. شهید صدر نظام را به معنای مجموعه‌ای به هم پیوسته و دارای مقصد و غایت ناشی از مبانی واحد تعریف می‌کند (صدر، ۱۳۷۵: ۲۱۰). اسلام دارای شریعت و احکام فقهی است که از مبانی توحیدی اخذ شده است و مجموعه این احکام برای تحقق اهداف و غایاتی وضع شده‌اند. احکام اسلام دارای ابعاد فردی، اجتماعی و حکومتی است و در هر سطح، تأمین‌کننده غایات شریعت است.

پیشران‌های تغییر

«پیشران‌ها» عوامل و عناصر کلیدی هستند که دیگر پدیده‌ها را به سوی خود می‌کشند، به عنوان نقاط اصلی چرخش در آینده موضوع نقش‌آفرینی می‌کنند، سایر عوامل و نیروها به آن‌ها وابسته‌اند و عوامل اصلی ایجاد تغییرات هستند. پیشران‌ها دارای ابعاد مفید و مخرب برای پیش‌بینی هستند. سودمندی آن‌ها به فراهم آوردن اطلاعات برای آینده‌های محتمل مربوط می‌شود و بُعد تخریبی آن‌ها این است که فرض‌های موجود درباره زمان حال را مورد تردید قرار می‌دهند (هاینز، ۱۳۹۵: ۱۵۷).

آینده‌نگاری

آینده‌نگاری واژه‌ای تخصصی برای مطالعات آینده با هدف فهرست گزینه‌ها و احتمالات آینده است و دربردارنده برداشت‌های متفاوت از انتخاب‌ها و بدیل‌ها نیز می‌شود. آینده‌نگاری حوزه پژوهشی پیچیده، پرحاشیه و جهان‌گستری است که مسائل و مباحث پیش‌رو را در آینده مورد توجه و مطالعه خود قرار می‌دهد. این مطالعات به شناسایی مجموعه‌ای از عناصر محوری می‌پردازد که نشانگر آینده‌های محتمل و قابل پیش‌بینی است. گفتمان آینده‌اندیشی توان و ظرفیتی نمادین است که در رسیدگی‌های عمل‌گرایانه و واکنشی به ملاحظات و مسائل آینده‌نگاری به کار گرفته می‌شود. توسعه و انتشار چنین گفتمانی، از اولویت‌های حوزه آینده‌نگاری است.

۱. پیام رهبر معظم انقلاب به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، تاریخ ۱۳۷۱/۸/۲۴، قابل دسترسی در farsi.khamenei.ir/message-content?id=2642، ۲۱ بهمن ۱۳۹۸.

آینده‌نگاری راهبردی

در آینده‌نگاری راهبردی، سعی در برنامه‌ریزی راهبردی براساس آینده‌نگاری است. از این منظر، در آینده‌نگاری راهبردی، ویژگی‌های اساسی یک سازمان تحلیل می‌شود، روندها و رخدادها، تولید و اولویت‌بندی می‌شوند، رخدادهای آتی، تحلیل می‌شوند، نکته‌هایی از سناریوهای ساده به دست می‌آید تا به اکتشاف گزینه‌های استراتژیک و راهبردی منجر گردد (اسلاتر، ۱۳۸۵: ۲۶).

سناریونویسی

سناریو شامل تصویر خودسازگاری از آینده یا جنبه‌های از آن است. سناریوها به تشریح و توصیف ادامه رویدادها می‌پردازند، چه این رویدادها به صورت استمرار رویدادهای کنونی باشند و چه برخلاف رویدادهای فعلی. بهترین این سناریوها چنان به دقت طراحی می‌شوند که از لحاظ مفهوم یکپارچه و سودمند باشند. در سناریونویسی، این تشریح و توصیف به گونه‌ای است که انتخاب‌های پیش‌رو، آثار و پیامدها و نتایج هر انتخاب را مشخص می‌کند و به عنوان ابزاری اکتشافی یا ابزار تصمیم‌گیری نیز مورد استفاده برنامه‌ریزان و مدیران قرار می‌گیرند. روش سناریونویسی به عنوان یکی از پایدارترین و پر استفاده‌ترین ابزارهای آینده‌پژوهی است. سناریونویسی در سال ۱۹۹۵، با هدف تدوین راهبرد سی‌ساله نیروی هوایی آمریکا به کار گرفته شد. در این پروژه، چهار سناریوی سی‌ساله و یک سناریوی بیست‌ساله به عنوان سناریوی میانی تهیه شد. این سناریو حاکی از آن بود که سده آمریکا به زودی جای خود را به هزاره آسیا خواهد سپرد و امپراطوری آمریکا در آینده‌ای نه‌چندان دور، با مشکلات اساسی روبه‌رو خواهد شد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

روش پژوهش

این تحقیق از نوع کیفی است. مبانی و مفاهیم اصلی براساس روش اسنادی کتابخانه به دست آمد. برای یافتن پاسخ سؤال اصلی و سؤالات فرعی، یک پنل تخصصی ترکیبی از کارشناسان عرصه اطلاع‌رسانی فقه حکومتی، حوزویان مقطع درس خارج فقه (سطح ۳ و ۴) و تحصیل‌کردگان آینده‌پژوهی و برخی گرایش‌های علوم انسانی اسلامی تشکیل شد و پس از چندین جلسه بحث و بارش فکری، نتایج به دست آمده در تحقیق انعکاس یافت. برای سناریونویسی، از رویکرد تجزیه و تحلیل تأثیرات متقابل الگوگیری شد. برای تحلیل تأثیرات عوامل و پیامدهای موضوع تحقیق بر همدیگر، از نرم‌افزار میک‌مک استفاده شد. در نهایت، براساس دو عدم قطعیت کلیدی گروه‌های سه‌گانه سناریو در آینده تعاملات حوزه و حکومت اسلامی نوشته شد.

یافته‌های تحقیق

۵-۱. شناسایی عوامل مؤثر در نقشه سیستم

یکی از کارکردهای پنل تخصصی، همکاری با پژوهشگر در ترسیم نقشه سیستم است. برای این کار، باید محیط داخلی و بیرونی به‌خوبی رصد شود. این کار از شناسایی روندهای مرتبط با موضوع تحقیق آغاز می‌شود تا نیروهای پیشران کلیدی تغییر، برای پیشنهاد محتمل‌ترین آینده‌ها و عوامل کلیدی مؤثر بر تغییرات شناسایی شوند. به این کار، ترسیم موضوع در بافت نظام‌مند^۱ یا ترسیم نقشه سیستم می‌گویند. این نقشه هم‌زمان با مطالعات و افزایش اطلاعات درباره موضوع تحقیق تکمیل می‌شود (هاینز، ۱۳۹۵: ۱۱۴).

۵-۱-۱. شناخت و دسته‌بندی روندها

کاوش آینده به‌منظور تأثیر بر حال، از شناخت روندهای مؤثر بر موضوع مورد مطالعه آغاز می‌شود. به تغییرات پیوسته و مستمر در طول زمان، «رند»^۲ می‌گویند. روندها در ذهن ما شکل می‌گیرند؛ آنچه در خارج واقع می‌شود و قابل مشاهده است، رویدادها هستند. ذهن ما از مشاهده، تأمل و نسبت‌سنجی بین رویدادهای متوالی در سیستم، به یک روند پی می‌برد. تغییرات در درون سیستم‌ها قرار گرفته‌اند و در فرایند آینده‌نگاری راهبردی باید آن‌ها را شناسایی، پیش‌بینی و مدیریت نمود. روندها به سه دسته درون‌سیستمی، محیطی (بیرون سیستم) و جهانی تقسیم می‌شوند.

ابتدا روندهای نزدیک به موضوع یعنی سازمان فقه حکومتی به‌صورت جدول زیر بررسی شده است. هر یک از روندهای حوزوی، در ستونی، از نظر سیر تغییر مورد بررسی قرار گرفته است که آیا روند صعودی و روبه‌رشد دارد (فزاینده)، روند نزولی و کاهش را سپری می‌کند (کاهنده)، تغییرات خطی و ثابتی دارد (ثابت) یا روند ترکیبی (سینوسی). همچنین در ستون دیگر، هر یک از روندها از نظر سازمان فقه حکومتی پیامدسنجی شده است؛ بدین معنا که اگر این روند ادامه داشته باشد، چه تأثیرها و نتایجی با واسطه یا بی‌واسطه، در آینده متوجه درون سیستم فقه حکومتی یا محیط پیرامونی (جامعه، سیاست، اقتصاد، فناوری، زیست‌بوم و ...) می‌شود. در ستون آخر، بازیگران و عوامل کلیدی مؤثر بر هر روند در ستون دیگر شمرده شده است.

1. Systemic Context.

2. Trend

جدول ۲. روندهای داخلی فقه حکومتی

بازیگران	پیامدسنجی		سیر تغییر	عنوان روند
	تأثیر بر محیط بیرونی	تأثیر بر موضوع		
طلاب، مسئولان حوزوی، علما، مراکز حوزوی _ دانشگاهی، نشریات تخصصی	برانگیختن رقیبان برون حوزوی، رویارویی اقناعی با نخبان جامعه، ارتقای مرجعیت دینی روحانیت، طراحی الگوی اسلامی پیشرفت، بانک‌داری اسلامی، تقویت مشروعیت حکومت، نصیحت مشفقانه مسئولان، جلب اعتماد مسئولان	توسعه اجتهاد روزآمد، تعمیق مهارت حوزویان در علوم مرتبط با فهم جامع دین، موضوع‌شناسی تخصصی، تأمین نیازها و پشتیبانی نظری از نظام، رویارویی اقناعی با قرائت‌های انحرافی	فزاینده	تولید متون تخصصی (پایان‌نامه، مقاله)
شخصیت‌های واگرا، سرخوردگان سیاسی، ضد انقلاب	سلب اعتماد مردم و مسئولان به حوزه برای رفع نیازها، تقویت جریان‌های فکری و سیاسی سکولار در جامعه	تقویت حوزه سکولار	کاهنده	شبکه‌سازی جریان واگرا
مراجع و علما، عموم طلاب و فضلا، مسئولان حوزوی	تأمین نیازهای نظام، اعتماد مردم و مسئولان، هدایت فکری جبهه فرهنگی انقلاب، تبلیغ کارآمد و فراگیر	تربیت نیرو برای نظام، تضعیف اندیشه واگرا، تقویت خدمت‌رسانی و افزایش کارویژه‌های روحانیت	فزاینده	رشد جریان انقلابی
مؤسسات و مراکز تخصصی حوزوی، فارغ‌التحصیلان رشته‌های غیر فقهی	کاهش مرجعیت دینی روحانیت، افول مرجعیت اجتماعی روحانیت، تقویت نگاه فردمحوری، بروز مدعیان فهم و تبلیغ دین در جامعه، تقویت رقیبان سازمانی منطق فهم دین	جایگزین شدن دانش‌های فرعی، تضعیف نهاد مرجعیت شیعی، افزایش مهارت‌های فرعی طلاب	سینوسی	محوریت فقه

عنوان روند	سیر تغییر	پیامدسنجی	
		تأثیر بر محیط بیرونی	تأثیر بر موضوع
منابع مالی (وجوهات، وقف، بودجه‌های دولتی)	فزاینده	شبهه وابستگی مالی حوزه در نزد افکار عمومی در اثر تبلیغ رسانه‌ای دشمن، گردش سرمایه، تقویت فرهنگ دینی، رویکرد سبک زندگی اسلامی، ترویج فرهنگ وقف، تقویت معماری اسلامی	تربیت نیرو برای نظام، تحقق اهداف کلان حوزه، تقویت مرجعیت و پژوهشگاه‌ها، رفع دغدغه معیشتی طلاب، تقویت عقل معاش و تدبیر آینده، حفظ کرامت روحانیت، افزایش ساخت‌وساز فضاهای حوزوی
رویکرد فقه نظام‌های اجتماعی	فزاینده	ارتقای مرجعیت دینی روحانیت، استقرار سبک زندگی دینی، افزایش سطح دین‌داری اجتماعی، روبرویی اقناعی با نخبگان جامعه، تقویت مشروعیت حکومت، گردش سرمایه، بانک‌داری اسلامی، پاسداشت منابع طبیعی، هدایت نهضت فرهنگی اسلام در جهان	تربیت نیرو برای نظام، توجه به عنصر زمان و مکان در اجتهاد، تولید علوم انسانی اسلامی، تقویت موضوع‌شناسی، تعامل هم‌افزا با مجامع علمی پیشرو در فهم اجتهادی دین، پشتیبانی نظری از نظام، طراحی الگوی اسلامی پیشرفت، تعامل نظام‌یافته با حاکمیت
دروس خارج فقه حکومتی	فزاینده	پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه و نظام، ارتقای مرجعیت دینی روحانیت، تقویت مبانی نظری نظام، اعتماد مسئولان	توسعه اجتهاد روزآمد، تقویت موضوع‌شناسی، تربیت نیرو برای نظام، احیای تراث اسلامی، شکوفایی استعدادها، تولید آثار علمی، تقویت حوزه انقلابی، جذب سرمایه

بازیگران	پیامدسنجی		سیر تغییر	عنوان روند
	تأثیر بر محیط بیرونی	تأثیر بر موضوع		
مدیران و فعالان رسانه‌ای، نویسندگان، خبرنگاران طلبه، پژوهشگران و اعضای هیئت علمی پژوهشگاه‌های حوزوی	ارتقای مرجعیت دینی روحانیت، اعتماد مردم و مسئولان، آگاهی مردم از تحولات و نظرات حوزویان، افزایش سطح دین‌داری اجتماعی	بروز استعدادها، تقویت سنت نویسندگی، تولید علوم متناسب با نیاز روز، تقویت مراکز تولید علم، روزآمدی طلاب، تقویت سنت نقد و آزاداندیشی، افزایش کارویژه‌های روحانیت، پشتیبانی نظری از نظام، پیشگیری از تکرار و هدررفت منابع، پاسخ به شبهات روز	ثابت	رسانه‌ها و نشریات تخصصی

روندهای بیرون از موضوع (روندهای محیطی) که دارای پیامدهای مستقیم یا باواسطه بر فقه حکومتی در آینده هستند، عبارت‌اند از: تحقق اهداف بیانیه گام دوم انقلاب، تحقق الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تقویت جریان علوم انسانی اسلامی، تولید رشته‌های جدید و محتواها در دانشگاه‌ها، تخصص‌گرایی، افزایش فارغ‌التحصیلان آموزش عالی فاقد شغل، به حاشیه رفتن جریان اصلاح‌طلبی، نیاز نظام به مبانی دینی مشروعیت، سرمایه‌گذاری مسئولان برای تربیت نیرو و اعتماد برای تولید علم در حوزه، پیشرفت در فناوری‌های نوین راهبردی، توسعه فضای مجازی، شبکه ملی اطلاعات، تقویت بنیه دفاعی و پول ملی و اقتصاد مقاومتی، بانک‌داری اسلامی، افزایش سطح دین‌داری اجتماعی، افزایش آزادی‌های اجتماعی بانوان، بحران معنویت.

کلان‌روندهای جهانی عبارت است از تحولات دامنه‌داری که در جهان یا غرب آسیا در حال وقوع است. این روندها در آینده می‌توانند بر موضوع تحقیق، پیامدهای مستقیم یا باواسطه داشته باشند: رشد جریان مقاومت، افزایش وحدت و اخوت، شکل‌گیری حکومت‌ها طبق مدل جمهوری اسلامی، قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران، خروج و شکست استکبار در منطقه، افول قدرت آمریکا، واحد پول مشترک کشورهای اسلامی، تغییرات جمعیتی، مهارت‌محوری، بحران آب و تغییرات اقلیمی، هوش مصنوعی، فردگرایی شبکه‌ای شده، توقف جهانی‌سازی، افزایش مهاجرت، ابزارهای مالی نوین، بازار جهانی، تغییر هویت از ملی به دینی، شکاف میان‌نسلی، حکمرانی خوب، پیشرفت در حوزه سلامت.

۵-۱-۲. پیشران‌های تغییر

از طریق تقسیم‌بندی، تلخیص، فشرده‌سازی، سامان‌دهی و اولویت‌بندی روندهای موضوع تحقیق، اصلی‌ترین پیشران‌های تغییر براساس نظرات کارشناسان پند تخصصی، عبارت‌اند از: تولیدات علمی کارآمد، رشد جریان انقلابی، حمایت مسئولان، سطح دین‌داری مردم، مدل‌های رقیب، رشد عقلانیت اسلامی، رسانه و ارتباطات.

تولیدات علمی کارآمد

منظور از پیشران «تولیدات علمی کارآمد» مجموعه‌ای از عوامل، فرایندها و الگوهای رایج در حوزه‌های علمیه است. این عوامل و فرایندها منجر به تولید محصولات فقهی متناسب با نیازهای روز جامعه و نظام اسلامی می‌شود. مثلاً تعالی حوزه در راه‌اندازی و تکثیر کرسی‌های درس خارج فقه حکومتی که مسائل مبتلابه نظام را بررسی عمیق و دقیق فقیهانه کرده و راه‌حل‌های کارگشایی را ارائه کنند، از جمله عواملی است که در این پیشران قرار می‌گیرد. سایر عوامل کلیدی موفقیت سازمان فقه حکومتی در دهه‌های آینده چنین است: الگوی مدارس فقهی با رویکرد اجتهاد متجزی، الگوی آبرمؤسسات علمی (تولید دانش‌های وابسته، مقالات و رساله‌های علمی راهگشا)، دانشگاه‌های حوزوی، الگوی توسعه دانش‌های تخصصی حوزویان (تولیدات نظام‌مند علمی مستقل یا میان‌رشته‌ای)، الگوی فقه‌محور (نقش‌آفرینی اصلی دانش فقه به‌عنوان محور علوم حوزوی)، فقه نظام‌های اجتماعی، موضوع‌شناسی فقهی، روشنفکری دینی و کرسی‌های آزاداندیشی (تجرب‌گریزی، نوآوری ضابطه‌مند، شجاعت علمی).

رشد جریان انقلابی

با وجود برخی تلاش‌های ناکام در راستای انقلاب‌زدایی از حوزه‌های علمیه، امروزه انقلابی‌گری یکی از ارزش‌های حوزه‌های علمیه است. افتخار طلاب، سلوک براساس اندیشه‌های بلند امامین انقلاب و دفاع از آرمان‌های نظام اسلامی است. در مقابل، وجود تفکر واگرا به‌عنوان رقیب این جریان در حوزه‌های علمیه (حوزه قم و نجف) واقعیتی انکارناپذیر است. میدان‌داری این جریان در آینده حوزه‌ها، از علل مهم توفیق فقه حکومتی خواهد بود.

حمایت مسئولان

موفقیت فقه حکومتی در حوزه‌ها نیازمند اعتماد و پشتیبانی مسئولان از اقدامات حوزوی منطبق بر پاسخ‌گویی به نیازهای نظام است. این حمایت‌ها اعم از حمایت مالی (مستقیم، غیرمستقیم)، معنوی (ارسال پرسش‌ها به مبادی تعریف‌شده حوزوی، وضع قوانین حمایتی و تشویق‌ها) است.

سطح دین‌داری فردی و اجتماعی

یکی از متغیرهایی که تأثیرگذاری زیادی بر موفقیت فقه حکومتی خواهد داشت، پذیرش عمومی الگوی سبک زندگی اسلامی، اقبال مردم به اسلام، تقید به شریعت اسلام در ابعاد فردی و اجتماعی است. این متغیر از طریق مراجعه به علما (مرجعیت دینی روحانیت)، مطالبه‌گری از حوزه‌ها، تأمین مالی (وجوهات شرعی و خیرات) و ارسال نخبگان برای فراگیری علوم حوزوی بر سازمان فقه حکومتی اثرگذار است.

مدل‌های رقیب

برخی از مراکز علمی و دانشگاهی در بیرون از حوزه‌ها، در شاخه‌های معارف اسلامی خصوصاً فقه فعالیت‌هایی داشته‌اند. به‌ویژه در برخی دانش‌ها که از فقه به‌عنوان منبع استفاده می‌شود، مقاله، پایان‌نامه و طرح‌های تحقیقی فردی و جمعی تولید و نیروهای کارشناس در این مراکز تربیت شده است. شاید عمده مشکل این مؤسسات علمی جدا افتادن آن‌ها از دانش متنی حوزه (فقه و اصول) باشد. به همین خاطر، چند آسیب پیش‌روی این مراکز قرار دارد: قیاس و استحسان به بهانه فقه مقاصدی، اجتهاد در برابر نص، نقض مصرحات قرآنی، محور قرار دادن نظام‌های غربی وارداتی، ابتدای فقه بر انسان‌شناسی اومانیستی، تبدیل شدن فقه به حاشیه اعلامیه‌های سیاسی و یک‌جانبه حقوق بشری، سیاست‌زدگی، رعایت خوشایند و بدایند جریان‌ات روشنفکر، شاذگرایی، رفتار به مقتضای قاعده خالف تُعرف، ژورنالیسم فقهی، تأکید بر سیالیت معرفت دینی و قرائت‌پذیر بودن شریعت (رشاد، ۱۳۹۶: ۷۳). این احتمال وجود دارد که برخی از مراکز دانشگاهی خلاً تولیدات فقه حکومتی، نظریه‌پردازی و پاسخ‌گویی به نیازهای نظام‌های اجتماعی را پر کنند. این عامل به‌عنوان تهدید بیرونی برای سازمان فقه حکومتی مطرح است. حوزه علمیه نجف، پس از سقوط صدام، در شرایط پیشرفت علمی قرار گرفته، دروس خارج با رویکرد سنتی و غیرهمراه با مبانی نظری حکومت دینی رونق گرفته است. رویکردهای غیرهم‌سو با نظام اسلامی، در آینده به‌عنوان رقیب حوزه‌های علمیه داخل مطرح هستند.

رشد عقلانیت اسلامی

عقلانیت اسلامی به معنای به کار گرفتن اندیشه و سنجۀ خرد برای محاسبه‌گری، استفاده از ظرفیت‌های کارشناسانه و برنامه‌ریزی براساس منطق اسلام است. یکی از ویژگی‌های اصلی نظریه حکومت اسلامی، باور به عقلانیت در کنار عدالت و معنویت است. اسلام با سه‌گانه عدالت، عقلانیت و معنویت معنا می‌شود. بقا و تقویت اندیشه عقلانی اسلامی در آموزه‌های سیاسی اسلام و برخورداری آن از پشتوانه حوزوی، امکان گذر از بحران‌های خلأ عقلانیت را می‌دهد. حکومت‌های غربی از الگوهای عقلانی جهان مدرن (عقلانیت ابزاری، عقلانیت ارتباطی، عقلانیت سکولار) برخوردار هستند. این الگوها رقیب نظام اسلامی در اداره جامعه بشری هستند. عقلانیت اسلامی در دهه‌های آینده می‌تواند به‌عنوان عنصر پیشران در فرایند فقاقت، شناخت موضوعات، شناخت مقاصد شریعت، تطبیق ملاکات بر متعلق احکام، شناخت مصالح و مفاسد جامعه و عامل مهمی در نظریه‌پردازی برای کشف نظام‌های اجتماعی نقش‌آفرین باشد.

رسانه و ارتباطات

رسانه و ارتباطات منبع اصلی یادگیری اجتماعی هستند و هنجارهای مقبول خود را از طریق پیام‌های تشویقی یا تنبیهی نمادین برای انواع رفتار و اندیشه به مخاطبان یاد می‌دهند. رسانه‌ها نقش مهمی در توسعه اندیشه‌ها و مکاتب دارند. نمود ظاهری و اولیه تأثیر رسانه‌ها بر رفتار، ظواهر فرهنگی، نمادها و مناسک فردی و اجتماعی است، اما تأثیر رسانه‌ها بر زندگی روزمره شهروندان می‌تواند منجر به کسب اندیشه، ارزش‌ها، نگرش‌ها و الگوهای زندگی شود که از آن به آثار اجتماعی رسانه‌ها یاد می‌کنند. جامعه‌پذیری فرایندی است که طی آن فرد می‌آموزد تا عضو یک جامعه و فرهنگ خاص شود. جامعه‌پذیری فرایند توسعه احساس پیوستگی فرد با جهان اجتماعی بزرگ‌تر، از طریق یادگیری و درونی‌سازی ارزش‌ها، باورها و هنجارهای فرهنگی و اجتماعی است. رسانه‌ها در کنار دیگر نهادهای جامعه‌پذیری مانند خانواده و مدرسه، مهم‌ترین نهاد جامعه‌پذیری در جهان رسانه‌ای شده امروز هستند (مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۶۰).

با این‌وصف، نقش جدی رسانه و ارتباطات را در دهه‌های آینده حوزه‌های علمیه، برای ترویج افکار و عضوگیری جریان‌های حوزوی از میان طلاب نمی‌توان نادیده انگاشت. اگر رسانه‌های آینده و روند ارتباطات درون حوزوی در راستای تبلیغ و تعمیق سازمان و تعاملی حوزه و نظام اسلامی باشد، این عامل نقش مهمی در موفقیت فقه حکومتی خواهد داشت.

جدول ۳. پیشران‌های تغییر در سازمان فقه حکومتی

عنوان پیشران	نوع	بُعد	شاخص
تولیدات علمی کارآمد	درون حوزوی	آموزشی	تعداد مدارس فقهی تخصصی، تعداد رشته‌های تخصصی فقه‌محور
		پژوهشی	تولید متون تخصصی، توسعه روش فقاقت
		مدیریتی - اجرایی	تدوین برنامه‌های راهبردی، خوداتکایی درون حوزوی
رشد جریان انقلابی	درون حوزوی	سطحی	تکثر خرده‌جریان‌های انقلابی و تعداد رسانه‌های جریان‌ساز
		عمقی	غلبه علمی‌گفتمان انقلابی، تولید متون علمی درون حوزوی
حمایت مسئولان	بیرونی	مالی	بودجه دولتی، منابع پایدار، امکانات سخت و نرم‌افزاری
		معنوی	قانونی، تبلیغی، تشویقی، علمی
سطح دین‌داری اجتماعی	بیرونی	باورها	اعتقاد به اصول دین و مذهب
		گرایش‌ها	مدیریت حبّ و بُغض
		رفتارها	عمل به تکالیف فردی و اجتماعی
مدل‌های رقیب	بیرونی	انتزاعی	نظریه‌پردازی
		انضمامی	الگوپردازی
رشد عقلانیت اسلامی	درونی و بیرونی	اکتشافی	پیامدسنجی پدیده‌های اجتماعی و هویت‌های نوین، واقع‌گرایی
		تحلیلی	تفسیر پدیده‌های جمعی، تمرکز بر فرایندهای تعاملی
		آسیب‌شناسی	شناخت نقاط ضعف و قوت، فرصت‌ها و تهدیدهای سیستم‌ها
		کاربردی	ارائه راهکارها، راهبردها و سیاست‌های کلان تجویزی
رسانه و ارتباطات	درونی و بیرونی	ساختار	چابک، حرفه‌ای
		فناوری	روزآمد، پلتفرم‌های اجتماعی، مولتی‌مدیا
		محتوا	اعتباردهنده، انقلابی، تخصصی، معتبر، قابل اعتماد
		مخاطب	شبکه‌سازی

۵-۱-۳. روش تجزیه و تحلیل تأثیر متقابل عوامل کلیدی

هنگام پیدایش یک پدیده، برخی از عوامل به صورت مستقیم بر آن اثرگذار هستند و برخی با واسطه. تأثیرگذاری از طریق واسطه بدین شکل است که «پیامد» یک عامل باعث پیدایش یا شکل دادن عامل دیگر می‌شود. برای شناسایی و نظم‌دهی به زنجیره عوامل و روابط تأثیر و تأثرات در یک سیستم، از الگوی تجزیه و تحلیل تأثیر متقابل استفاده می‌شود. در روش تحلیل تأثیرات متقابل، عوامل اصلی تغییر بر روی یک ماتریس ثبت می‌شود و در هر تقاطع، این پرسش مطرح می‌شود که اگر قرار بود رویدادهای موجود در یک ردیف هم‌زمان روی دهند، این رویدادها چگونه بر احتمال وقوع رویدادهای دیگر در یک ستون تأثیر خواهند گذاشت. امروزه تحلیل تأثیر متقاطع روشی نظام‌مند برای بررسی پیشرفت‌های احتمالی آینده و تعامل آن‌ها با یکدیگر شناخته شده است (حاجیان، ۱۳۹۱: ۲۸۲). وقوع یک رویداد در برخی از صحنه‌ها، به شکل متوالی با تأثیرات متقابل و متقاطع است. این الگو روندها را نیز در بر می‌گیرد که نوسان آن‌ها از ارزش‌های موردانتظار در یک صحنه بر سطوح روند تأثیر می‌گذارد و این تأثیر بر احتمالات رویداد در صحنه‌های فرعی نیز محسوس است. نتیجه این فرایند پیدایش چندین سناریو خواهد بود که در آن توالی وقوع رویدادها، براساس تنظیمات ارزش‌های روندها صورت خواهد گرفت. این توانایی الگوی تعاملی تأثیر متقابل را به تکنیکی نامحدود برای تحلیل اکتشافی تبدیل می‌کند.

۴۹

نرم‌افزار میک‌مک (ماتریس ضرایب تأثیر متقابل با هدف طبقه‌بندی)^۱ برای انجام محاسبات سنگین و پیچیده ماتریس اثرات متقاطع طراحی شده است. در این سامانه، ابتدا مؤلفه‌ها و متغیرهای مهم در حوزه تحقیق شناسایی و سپس در ماتریسی وارد می‌شوند. آن‌گاه میزان ارتباط بین این متغیرها با حوزه مربوط، از سوی خبرگان مشخص می‌شود. متغیرهای سطری بر ستونی تأثیر دارند و به این ترتیب، متغیرهای سطری، تأثیرگذار و متغیرهای ستونی، تأثیرپذیر هستند. اگر تعداد متغیرهای شناسایی شده n باشد، یک ماتریس $n \times n$ به دست می‌آید. میزان ارتباط با اعداد بین صفر (بدون تأثیر) تا سه (تأثیر زیاد) شناخته می‌شود. ماتریس مذکور ارتباط مستقیم و درجه اول متغیرها را نشان می‌دهد. اگر بررسی ارتباط درجه دو به سه یا بیشتر مورد نظر باشد، باید ماتریس مذکور را به توان دو یا بیشتر رساند و نتایج ارتباطات درجه‌های دیگر متغیرها را نیز نمایش داد (زالی، ۱۳۹۲: ۸۸ و ۹۰).

1. matrix of crossed impact multiplications applied to a classification.

۵-۱-۳-۱. نتایج امتیازدهی پنل تخصصی به پیشران‌های تغییر

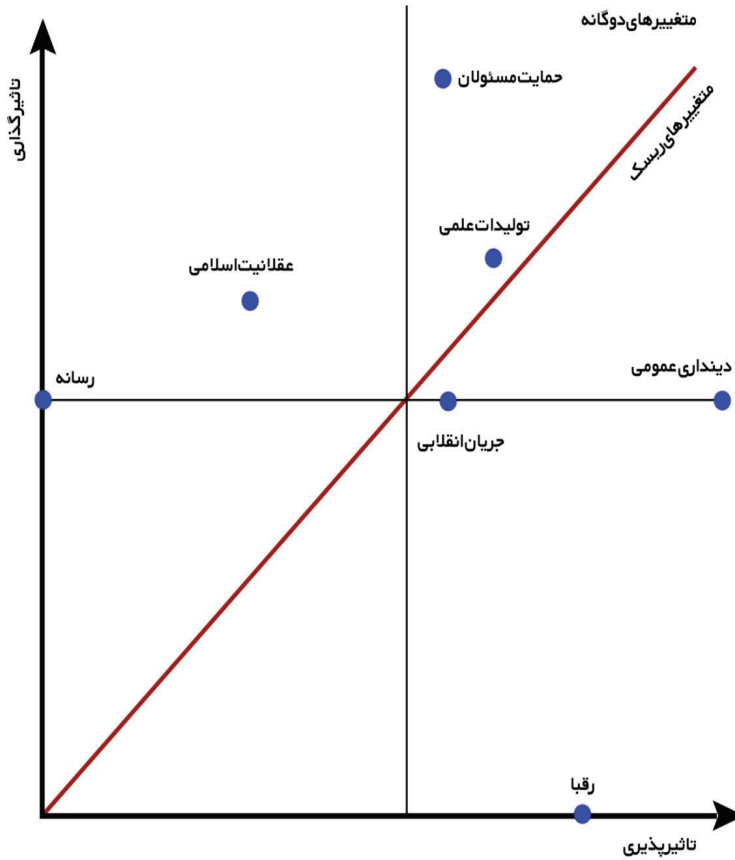
نتایج شش جلسه پنل تخصصی و نظرات اعضای خبره (در بهمن‌ماه ۱۳۹۸) درباره نیروهای پیشران و متغیرهای کلیدی آینده راهبردی تعامل حوزه و نظام (فقه حکومتی)، شامل هشت نفر از متخصصان ارتباطی حوزوی، کارشناسان فقه حکومتی درباره امتیازدهی تأثیر هریک از متغیرها و پیشران‌های سطری بر تمامی متغیرهای ستونی به شرح جدول زیر است.

جدول ۴. میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هریک از پیشران‌های تغییر بر همدیگر

امتیاز سطر	عامل ۷	عامل ۶	عامل ۵	عامل ۴	عامل ۳	عامل ۲	عامل ۱	تأثیرپذیرها تأثیرگذارها
۱۱	۰	۲	۳	۱	۳	۲	-	عامل ۱
۶	۲	۱	P	۲	۱	-	۱	عامل ۲
۷	۱	P	.	P	-	۳	۳	عامل ۳
۷	۱	۱	P	-	۲	۲	۱	عامل ۴
۴	۱	۱	-	P	۰	۰	۲	عامل ۵
۸	۰	-	P	۳	۲	۱	۲	عامل ۶
۱۰	-	۱	۱	۲	۲	۲	۲	عامل ۷
	۵	۶	۴	۸	۱۰	۱۰	۱۱	امتیاز ستون

در امتیازدهی پیشران‌ها، تأثیر بالقوه متغیرها نیز در نظر گرفته شد. (بدون تأثیر، تأثیر اندک، تأثیر متوسط، تأثیر زیاد، تأثیر بالقوه) نقشه تأثیر مستقیم بالقوه متغیرها (MPDI) توسط نرم‌افزار میک‌مک به شرح زیر ارائه شد.

شکل ۱. تأثیر مستقیم بالقوه متغیرها



ماتریس مذکور ارتباطات مستقیم و درجه اول میان متغیرها را نمایش می‌دهد. نحوهٔ پراکنش متغیرها در شکل ۱ نمایش داده شده است. این شکل نشان می‌دهد سیستم از نظر ثبات و عدم ثبات در چه وضعیتی قرار دارد. در شکل فوق، متغیرهای موجود در ناحیهٔ شمال شرقی از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. متغیرهای این ناحیه را دوجهبی یا دوگانه می‌گویند، زیرا هم‌زمان به‌صورت بسیار تأثیرگذار و بسیار تأثیرپذیر عمل می‌کنند. طبیعت این متغیرها با عدم پایداری آمیخته است، زیرا هر عمل و تغییری روی آن‌ها، واکنش و تغییر دیگر متغیرها را به‌همراه دارد. متغیرهای دوجهبی نیز خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: متغیرهای ریسک و متغیرهای هدف. متغیرهای ریسک در بالای خط قطری ناحیهٔ شمال شرقی قرار دارند و متغیرهای هدف در پایین این خط قطری واقع شده‌اند. ویژگی متغیرهای ریسک این است که ظرفیت زیادی برای تبدیل شدن

به عوامل کلیدی تغییر در سیستم دارند، زیرا به علت ماهیت ناپایدارشان، ظرفیت آن را دارند که به «نقطه اتصال سیستم» تبدیل شوند (زالی، ۱۳۹۲: ۹۲). بنابر داده‌های شکل ۱، دو متغیر «تولیدات علمی کارآمد» و «حمایت مسئولان»، کلیدی‌ترین نیروهای پیشران تغییر آینده سازمان فقه حکومتی شناخته می‌شوند.

۵-۱-۴. عدم قطعیت‌ها

نمودار خروجی نرم‌افزار میک‌مک، عوامل و نیروهای مهم پیشران تغییر آینده را طبق منطق تأثیر هر متغیر بر دیگر متغیرها نشان داد. بر این اساس، آینده بر مبنای یک سیر تحول پنداشته می‌شد. این آینده یک خطی پیرامون محور پیشران‌های تغییر و طبق الگوی تأثیر متقابل عوامل تغییر فرض می‌شد. اما از این به بعد تصمیم بر آن است که چند آینده محتمل‌تر (گروهی از سناریوهای آینده) پیش‌بینی و ترسیم شود. برای این کار، باید پیشران‌های تغییر دارای اهمیت و عدم قطعیت بالا شناسایی شود و محور سناریو نویسی قرار گیرد. این کار به نوعی ادغام و یکی کردن پیشران‌ها و عدم قطعیت‌هاست. اما عدم قطعیت چیست؟ عدم قطعیت‌های همکاری‌های دوسویه حوزه‌های علمیه و حاکمیت اسلامی کدام‌اند؟

عدم قطعیت^۱ شامل مواردی است که آینده آن‌ها معلوم نیست و نمی‌توان به حدس قابل اعتمادی درباره آن‌ها اکتفا نمود. عدم قطعیت‌ها از چند حالت متفاوت در آینده برخوردار هستند که در برنامه‌ریزی و تصویرسازی از آینده لازم است هر چند حالت آن‌ها در نظر گرفته شود. «عدم قطعیت» با مفاهیمی چون ابهام، غیرقابل پیش‌بینی، عدم توافق، عدم دقت، فازی بودن و نامشخص بودن تعریف می‌شود.

بر اساس نظر کارشناسان پنل تخصصی، عدم قطعیت‌های سازمان فقه حکومتی (مستقیم _ غیرمستقیم) را می‌توان بر اساس میزان و اهمیت در جدول زیر برشمرد.

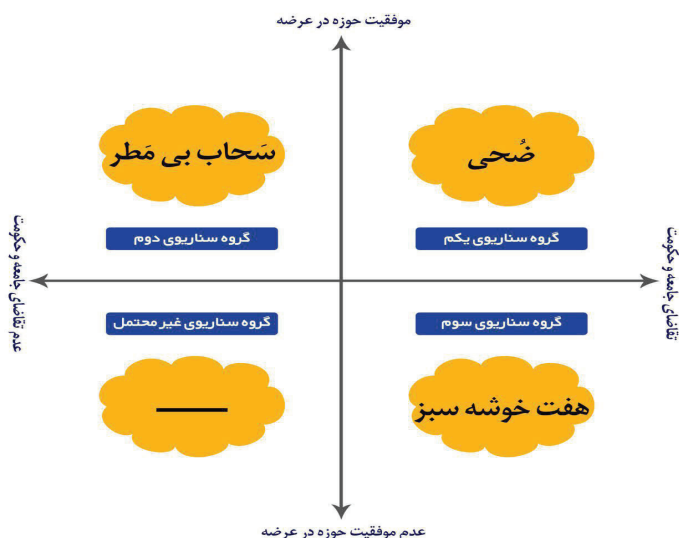
جدول ۵. عدم قطعیت‌های سازمان فقه حکومتی

سطح	عنوان عدم قطعیت	میزان عدم قطعیت	اهمیت عدم قطعیت
درون موضوع	تولید مدل فقه حکومتی	زیاد	زیاد
	تغییر هویت سازمان فقه حکومتی	متوسط	زیاد
	تولید دانش فقهی نوین	زیاد	زیاد
	تولید نظام‌های اجتماعی اسلام	زیاد	زیاد
	کارآمدی برون‌داد فقه حکومتی	زیاد	زیاد
	حکومتی شدن متغیرهای فقه سنتی	متوسط	متوسط
	بروز هویت‌های حوزوی نوین	کم	کم
	واگرایی مراکز فقه حکومتی	کم	متوسط
	وضعیت اندیشه سکولار در حوزه	متوسط	متوسط
	موفقیت جریان علوم انسانی اسلامی	متوسط	کم
بیرون موضوع	بروز هویت‌های رقیب حوزه‌ها	زیاد	زیاد
	تداوم حمایت مسئولان	زیاد	زیاد
	بروز هویت‌های انقلابی نوین	متوسط	کم
	اقبال عمومی به نهاد روحانیت	متوسط	متوسط
	وضعیت جریان سکولار در جامعه	متوسط	کم
	اندیشه اسلام سیاسی در جهان اسلام	کم	متوسط

عدم قطعیت‌های کلیدی در افق تعاملی حوزویان و نظام اسلامی که سایر عدم قطعیت‌ها را نیز به‌نوعی در بر دارد، مبتنی بر الگوی توافقی عرضه و تقاضا است. عرضه متغیر درونی و شامل مجموعه‌ای از عوامل کارآمد ساز سازمان فقه حکومتی است، اموری مانند توانایی حوزه‌های علمیه در تولید مدل، تولید دانش، تولید نظام، نگاه حکومتی فقه سنتی، هویت نوین. تقاضا متغیر بیرونی و شامل مجموعه‌ای از عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر در رابطه با فقه حکومتی است، اموری

مانند اعتماد مسئولان به حوزه‌ها برای یافتن پاسخ‌های راهگشا، حمایت مسئولان، اقبال عموم به روحانیت، ساختار تعاملی حکومت. هریک از این دو عدم قطعیت دارای دو کرانهٔ بیشینه (بیشترین احتمال وقوع) و کمینه (کمترین احتمال وقوع) هستند. احتمال وقوع متغیر در افق‌های آینده به مجموعه‌ای از عوامل، نیروها و پیشران‌های غیرقابل‌پیش‌بینی بستگی دارد.

شکل ۲. عدم قطعیت‌های کلیدی سازندهٔ سناریوهای فقه حکومتی



مدل تعاملی حوزه و نظام مبتنی بر عرضه و تقاضا نوعی سیستم خودکنترلی و توافقی را به وجود می‌آورد. تعادل در دادوستد حوزه و نظام محصول روابط دوسویهٔ این دو دستگاه عظیم است، زیرا تقاضا براساس میزان و کیفیت تولیدات یا خدماتی شکل می‌گیرد که برای خریدار مطلوب باشد. مطلوبیت در این سیستم تعاملی، این است که مکلف (جامعه یا دستگاه حکومتی) مطمئن باشد پاسخ هر سؤال و نیاز دینی خود را به‌صورت راهگشا دریافت می‌کند، حوزه‌های علمیه را سهل‌الوصول، پیشرو، به‌روز، الگو و برترین مرجع دارای صلاحیت برای نظریه‌پردازی و راهنمایی بدانند، پاسخ‌ها اعتمادساز، آرام‌کننده، جامع و کارگشا باشد. چهار حالت سناریو از ضرب احتمال یا عدم احتمال وقوع هر کدام از دو متغیر فوق‌الذکر متصور است.

جدول ۶. سناریوهای متصور حاصل از وضعیت‌های عدم قطعیت

ردیف	متغیر اول	متغیر دوم	نام سناریو
۱	موفقیت حوزه در عرضه	تقاضای جامعه و حکومت	تراز/ ضحی
۲	موفقیت حوزه در عرضه	عدم تقاضای جامعه و حکومت	مازاد عرضه/ ابر بی‌مطر
۳	عدم موفقیت حوزه در عرضه	تقاضای جامعه و حکومت	مازاد تقاضا/ سبع سنابل خضر
۴	عدم موفقیت حوزه در عرضه	عدم تقاضای جامعه و حکومت	-

۵-۱-۵. سناریوهای سازمان تعاملی حوزه‌های علمیه و حکومت اسلامی

در ادبیات آینده‌پژوهی، اصطلاح «سناریو» مشترک لفظی است؛ گاه به معنای روش آینده‌پژوهی به کار می‌رود و گاه به معنای محصول نهایی استفاده از روش‌های دیگر نظیر روش دلفی یا پنل تخصصی و امثالهم است. منظور از سناریو در این تحقیق، محصول نهایی استفاده از روش آینده‌پژوهی پنل تخصصی با رویکرد تجزیه و تحلیل تأثیرات متقابل است.

۵-۱-۵-۱. گروه سناریوی یکم. تراز

در افق دو دهه آینده، این گروه سناریو شرایطی را گزارش می‌کند که حوزه علمیه به‌عنوان نهادی انقلابی، پاسخ‌گو به نیازهای جامعه و نظام، فراجناحی، مرجع مسئولان و نهادهای هم‌سو، نقش‌آفرین و الگو در سطح بین‌الملل و پیشرو در ارائه جامع، متقن و فاخر اسلام و مکتب اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، نقش هدایتی خود را ایفا می‌کند. مسئولان، نخبگان و اقشار اجتماعی، طلاب و حوزویان را به‌عنوان شایسته‌ترین نهاد برای رفع نیازهای تخصصی و عمومی در مسائل دینی و حکومتی می‌شناسند. پاسخ‌های حوزه شکل‌دهنده به نگرش افراد، اعتمادساز، تأییدشده، فشرده، عمیق و جامع است. ابرسازمان‌های تولید علم در راستای تحقق اهداف فقه حکومتی از ائتلاف و ارتقای مدارس، مراکز و پژوهشگاه‌های حوزوی پدید آمده است و حوزه توانسته افزون‌بر موضوع‌شناسی تخصصی، نوآوری، توسعه فقه در عرصه‌های مختلف، تکامل شیوه فقاقت، تسری نگاه حکومتی در فقه و یافتن پاسخ مسائل نظام‌های اجتماعی کشور، شبکه کادرسازی اثربخشی را ایجاد و نیروهای کارآمد و مدیران راهبردی _ عملیاتی زیادی را برای پست‌های کلیدی نظام

تربیت کند. این نیروها و مدیران به‌عنوان بازیگران مؤثر و موفق وارد مناصب اجرایی و مدیریتی شده‌اند. با توجه به اینکه سطح دین‌داری عموم مردم ارتقا یافته است، اعتماد و مراجعه عموم به روحانیت افزایش یافته، اقشار مختلف و مسئولان، روحانیت انقلابی را الگوی اندیشه‌ای، هنجاری خود قرار داده‌اند. نیاز زیادی به فقه در عرصه اجتماعی، خصوصاً نظام‌های اجتماعی وجود دارد و مراکز حوزوی توانسته‌اند با قدرت رسانه‌ای خود، به شبهات و تهاجم رسانه‌های دشمن، به‌خوبی پاسخ دهند. نیمی از گام دوم انقلاب سپری شده و حوزه‌های علمیه به کمک مراکز دانشگاهی و کارگروه‌های تخصصی مسئولان، توانسته‌اند در جامعه‌پردازی و امت‌سازی، اقدامات علمی و اجرایی موثقی را در سطح ملی و جهان اسلام به منصه ظهور برسانند. مقاومت در منطقه جنوب غرب آسیا پیروز شده و حکومت‌هایی براساس تجارب و الگوی جمهوری اسلامی در حال شکل‌گیری است. نهال سازمان مالی مشترک کشورهای اسلامی، اخوت امت مسلمان، شکست استکبار در غرب آسیا، افول قدرت آمریکا در جهان و بازار جهانی شرق به غرب در حال جوانه زدن است.

جدول ۷. شاخص‌ها و توصیه‌های راهبردی گروه سناریوی یکم

توصیه‌های راهبردی	شاخص	بعد
مسطح، ترکیب اقتضایی از نوع ماتریسی یا شبکه‌ای یا پروژه‌ای، نهادگرایی منطبق با نیازها	ساختار	اصلی
تخصص‌گرایی، انقلابی، بانگیزه، خودجوش، نگاه راهبردی، نخبه‌گرایی	نیروی انسانی	
پرهیز از بروکراسی و روزمرگی اداری، تسهیل‌گری، اثربخشی	فرایند	
باز، تحول‌گرا و پذیرای تغییرات روبه‌رشد، انقلابی، تعاملی، رصدکننده محیط، مشورتی	سیستم	
کاهش عدم اطمینان محیط اختصاصی، ثبات و دوام محیط عمومی	محیط	زمینه‌ای
دانش و اطلاعات فنی روزآمد، ارتباطات شبکه‌ای، اینترنت و فضای مجازی، اینترنت ملی	فناوری	
سطح کل سازمان: استراتژی‌های هدایتی عمودی رو به بالا	راهبرد	
سطح کسب‌وکار: توسعه داخلی نفوذ در بازار، توسعه بازار و محصول		
سطح وظیفه‌ای: تحقیق و توسعه رهبری تکنولوژیک پیشگام در توسعه		

۵-۱-۲. گروه سناریوی دوم. مازاد عرضه

دومین گروه سناریو حالتی را ترسیم می‌کند که در آن حوزه‌های علمیه با مدارس و سازمان‌های بزرگ توانسته‌اند مسائل، الگوها و نظریه‌های فقهی مبتنی بر اداره امور حکومت و شئون جامعه را تولید و مجتهدان، پژوهشگران، مبلغان و مدیرانی را تربیت کنند؛ اما کانون‌های اصلی حوزوی برای اغلب مسئولان و اقشار اجتماعی فاقد نقش هدایت‌گری است و توانایی جریان دادن دین در زندگی فردی، اجتماعی و حاکمیتی را ندارند، زیرا تقاضایی از سوی جامعه و نظام برای مراجعه به نیروها و نظرات تولیدشده در حوزه وجود ندارد. مراکز و مدارس فقهی با رشته‌های تخصصی فراوان مشغول به فعالیت هستند، اما نتایج و آثار تولیدشده در داخل حوزه یا کتابخانه‌های مراکز علمی برون حوزوی انباشت می‌شود. فرصت‌های شغلی در مناصب مربوط به دین‌داری در اختیار غیرحوزویان قرار دارد و افزایش نیروهای حوزوی فارغ‌التحصیل بیکار فشار زیادی را به تصمیم‌گیران حوزوی وارد می‌کند. در این افق، مسئولان نیاز خود در امور دینی و فقهی را توسط کانون‌های کارآمد برون حوزوی تأمین کرده‌اند. الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، طرح‌های اداره اسلامی نهادهای اجتماعی مانند بانک‌داری اسلامی بدون ربا، از سوی پژوهشگران دانشگاهی ترسیم و ابعادی از برنامه‌های اجرایی آن توسط مدیران و فارغ‌التحصیلان هم‌سو با تفکر حوزه‌گریز به اجرا گذاشته شده است. جریان علوم انسانی اسلامی در دانشگاه‌ها تقویت شده و توانسته تولیدات متون درسی را به عهده بگیرد. رشته‌های جدید و محتواهای علمی درباره فقه حکومتی در دانشگاه‌ها و مراکز شبه حوزوی راه‌اندازی شده، تخصص‌گرایی دانشگاهی بر تولیدات فقهی حوزوی فائق آمده است. بودجه‌های دولتی جای خود را به نهاد وقف حوزوی داده است.

جدول ۸. شاخص‌ها و توصیه‌های راهبردی گروه سناریوی دوم

توصیه‌های راهبردی	شاخص	بعد
عمودی، افزایش سطوح مدیریتی، افزایش کنترل، تفکیک براساس نیاز مشتری	ساختار	اصلی
متخصص، ارتبناگر، بانگیزه، دارای نگاه راهبردی	نیروی انسانی	
اثربخش، توجه به نیاز تأمین‌کننده و مشتری	فرایند	
باز، تعاملی، رصدکننده محیط، تغییر شیوه با هدف کاهش هزینه‌ها	سیستم	
تمرکز در محیط/اختصاصی، جلب اعتماد محیط عمومی، هوش رقابتی (جمع‌آوری اطلاعات درباره رقیبان)	محیط	زمینه‌ای
تکنیک‌های تعاملی، تقویت رسانه، ایجاد شبکه مشتریان	فناوری	
سطح کل سازمان: اجرای استراتژی‌های سرپرستی به‌وسیله ایجاد هم‌افزایی از طریق توسعه و تسهیم منابع	راهبرد	
سطح کسب‌وکار: استراتژی‌های مشارکت ائتلاف استراتژیک کوتاه‌مدت، از نوع کنسرسیوم خدمات متقابل		
سطح وظیفه‌ای: استراتژی‌های سیستم‌های اطلاعاتی، با هدف ایجاد و تقویت مزیت رقابتی و جذب مشتری، از طریق برقراری روابط صمیمی		

۵-۱-۳. گروه سناریوی سوم. مازاد تقاضا

در گروه سوم از سناریوها، سازمان فقه حکومتی نتوانسته نیازهای مسئولان و جامعه را تأمین کند. الگوهایی برای اداره امور کشورداری ارائه نشده و متون تولیدشده، تمرکز بر موضوعات تکراری و پیمودن راه‌های پیموده است. چند الگوی تولیدشده، صوری و تشریفاتی بوده و از استحکام و عمق حوزوی و ضمانت اجرای کارآمد برخوردار نیست. اهتمام درخوری به بحث از موضوعات و مسائل مستحدثت موردابتلای مردم نشده است، برخورد علمی درخوری با اندیشه‌های انحرافی و جریان‌ات افراطی سلفیت صورت نگرفته است، اما جامعه و حاکمیت همچنان نیازهای خود را از

حوزه مطالبه می‌کنند. نیازمندی‌هایی مانند تولیدات منظومه فقهی منسجم و راهگشا، ارائه سبک زندگی اسلامی متناسب اقتضائات روز، تربیت مجتهدان، مدیران و نیروهای توانا، حل معضلات و ابهامات شرعی در امور عمومی، رسانه‌های تخصصی حرفه‌ای و قدرتمند، مقابله با جریان‌های فکری سلفیت و اندیشه‌های افراطی، تعامل نظام‌مند با مراکز و اندیشمندان جهان اسلام و ایستادگی فعال در برابر اندیشه‌های وارداتی.

در این افق، مسئولان و نخبگان جامعه تقاضای تغییر پارادایم مسلط بر تأمین نیازهای حاکمیت، مردم و نهادهای اجتماعی را از مراکز و اندیشمندان حوزوی دارند، اما در برابر برنامه‌های تحولی و نوآوری‌های علمی مقاومت‌های درون سیستمی مانع رشد و توسعه سازمان فقه حکومتی شده است. این مقاومت در برابر تغییر، باعث کاهش شدید بازدهی و کارایی، افزایش نارضایتی‌های داخلی، تنش‌های درونی و حتی گاه کارشکنی‌هایی شده است.

در افق زمانی فوق‌الذکر، مطالب تولیدشده حوزوی از استحکام کافی برای اقناع مراجع‌کنندگان برخوردار نیست. مؤسسات بزرگ حوزوی و مدارس فقهی محصولات علمی کارآمدی برای تحقق اهداف بیانیه گام دوم انقلاب، ارائه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تولید علوم انسانی اسلامی برای دانشگاه‌ها انجام ن داده‌اند. کرسی‌های خارج فقه همچنان به مسائل و مباحث سنتی مشغول هستند و مدلی برای شناخت موضوعات پیچیده و پدیده‌های نوظهور اجتماعی در دسترس ندارند. فناوری‌های روز ارتباطی مانند هوش مصنوعی تجاری‌سازی شده و تهاجم علوم و فرهنگ غربی تلفات چشمگیری در عرصه جبهه فرهنگی انقلاب از افشار جوان و دانشجو گرفته است. حوزه در عرصه تبلیغی نتوانسته مدل تعاملی و مؤثری به اجرا بگذارد و نتوانسته برای شکاف میان‌نسلی و بحران هویتی جامعه ایرانی _ شیعی تدبیری بیندیشد. مراکز تخصصی و علمی حوزوی واگرا شده‌اند و هویت‌های سکولار در هرم علمی حوزه ریشه دوانده است. سازمان فقه حکومتی با عدم اطمینان محیطی (عوامل و نیروهای بیرونی که سازمان کنترل اندکی بر آن‌ها دارد) و محیط‌های پویا مواجه است. مقررات دولتی در حال تغییر بوده، رقیبان نوین به‌طور مرتب ظهور کرده، در جذب ورودی‌های سازمان پیوسته مشکلاتی ایجاد شده، مرتب سلیقه مشتری و ذی‌نفعان کلیدی تغییر می‌کند.

رقیب درونی (حوزه نجف) کانون سکولارها و ناراضیان حوزوی شده و نخبگان سرخورده و مطرود قم، راهی نجف می‌شوند. نجف تبدیل به قطب نگاه فردگرا و مسئله‌مدار شده و حداکثر قابلیت و رسالت پاسخ‌گویی توضیح‌المسائلی به نیازهای فردی آحاد مسلمین را در امور عبادی و احوال شخصی دارد (رشاد، ۱۳۹۶: ۷۲). در این حوزه، مخالفت‌های علمی با اندیشه حکومت اسلامی و نظریه ولایت فقیه شده و نشانه‌هایی از تولید آنتی‌تز حکومت دینی در حال بروز است. رقیب بیرونی (مراکز دانشگاهی دارای رشته‌های فقهی یا علوم مرتبط) به‌خاطر ضعف در مدت استنباط احکام شرعی و چالش عدم مقبولیت ازسوی متدینین، نتوانسته مرجعیت علمی را در این خصوص به دست بیاورد. جریان انقلابی حوزه در شرایط انفعال و پاسخ‌گویی به‌خاطر عملکرد ناکارآمد فقهی است. همه این‌ها در شرایطی است که همچنان ازسوی نظام اسلامی حمایت‌های مادی و معنوی برای کارآمدسازی سازمان فقه حکومتی با سعه صدر بالایی انجام می‌شود و افشار متدین و نخبگان برای مسائل فقهی فردی و اجتماعی، عطش مراجعه به حوزه‌های علمیه را دارند.

جدول ۹. شاخص‌ها و توصیه‌های راهبردی گروه سناریوی سوم

بعد	شاخص	توصیه‌های راهبردی
اصلی	ساختار	ترکیبی، پروژه‌ای، ماتریسی چابک‌سازی بخش ستاد و فنی و پشتیبانی (الگوی پنج‌بخشی) افزایش کنترل و تدابیر مدیریتی به‌منظور تأمین نیاز مشتری
	نیروی انسانی	افزایش آموزش، ارتباط، مداخله و مشارکت در تحول، خلاقیت و نوآوری
	فرایند	تجزیه و تحلیل زنجیره ارزش سازمان، منعطف، توجه به نیاز تأمین‌کننده، توجه به نیاز مخاطب و مشتری، تعاملی و مداوم و مستمر
	سیستم	باز، تعاملی، تحولی، رصدکننده محیط، اعمال قدرت مشترک (افزایش تصمیمات و حل مشکلات گروهی)
زمینه‌ای	محیط	محیط اختصاصی: محدودسازی قلمرو، محیط عمومی: پویا، کاهش عدم اطمینان
	فناوری	تغییر تکنولوژی به‌همراه سنجش تأثیر تغییرات بر ساختار و وظایف و نگرش افراد، تقویت رسانه، فناوری مهندسی (نظام‌مند کردن استثنائات به شیوه عقلایی) (رایبیز، ۱۳۹۷: ۱۹۱)

توصیه‌های راهبردی	شاخص	بعد
سطح کل سازمان: اجرای استراتژی‌های سرپرستی به‌وسیله برنامه‌ریزی یا نظارت استراتژیک (توافق بر روی رؤس برنامه‌های تحولی و واگذاری جزئیات)	راهبرد	زمینه‌ای
سطح کسب‌وکار: استراتژی‌های رقابتی از طریق تمرکز و تقویت مزیت رقابتی (کیفیت)		
سطح وظیفه‌ای: استراتژی‌های تغییر وظیفه (طراحی مجدد)، تحقیق و توسعه (رهبری یا پیروی تکنولوژیک)، تولید و عملیات از طریق بهبود مستمر		

۶. جمع‌بندی

این تحقیق در پی یافتن سناریوهای افق آینده سازمان فقه حکومتی بود. همچنین برای یافتن عوامل کلیدی، پیشران‌های تغییر و عدم قطعیت‌های بحرانی تلاش کرد. الگوی تعامل حوزه‌های علمیه و حاکمیت اسلامی طبق اندیشه‌های رهبر معظم انقلاب پیرامون مفهوم فقه حکومت است که در این تحقیق به آن «سازمان فقه حکومتی» اطلاق شد. سه دسته نظریه درباره توانایی فقه سنتی رایج در حوزه‌های علمیه نسبت به پاسخ‌گویی به نیازهای حکومت اسلامی، نظریه پردازی و ارائه مدل‌هایی برای اداره نظامات مختلف اجتماعی وجود دارد: نظرات حداکثری، حداقلی و میانه. نظر رهبر معظم انقلاب این است که فقه کنونی برای تأمین نیازهای جامعه و نظام اسلامی کفایت می‌کند، البته باید در شیوه فقاقت، موضوع شناسی و رویکردهای حکومتی تغییراتی انجام شود. روش تحقیق در این مقاله کیفی است. ابتدا جدولی از نگرش‌های تعدیل‌شده با تکیه بر نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای سازمان فقه حکومتی در سطح درون‌حوزه‌ای، ملی و جهانی تنظیم شد. برای ترسیم نقشه سیستم (روندها، پیشران‌های تغییر) و رسیدن به گروه‌هایی از سناریوهای آینده تعامل حوزه و نظام، یک پنل تخصصی تشکیل شد. با همکاری کارشناسان، برای دسته‌بندی روندهای نزدیک به موضوع، جدولی شامل متغیرهای عنوان روند، سیر تغییر (نزولی، صعودی، متناوب و ...)، پیامدسنجی (تأثیر بر موضوع و محیط بیرون) و بازیگران اصلی ارائه شد. در ادامه، روندهای برون‌موضوعی و کلان‌روندهای جهانی تأثیرگذار بر آینده فقه حکومتی فهرست شد. گروه مشاوران، هفت پیشران کلیدی تغییر آینده تعاملات حوزه و نظام را بدین شرح تشخیص دادند: تولیدات علمی کارآمد، رشد جریان انقلابی، حمایت مسئولان، سطح دین‌داری مردم، مدل‌های رقیب، رشد عقلانیت اسلامی، رسانه و ارتباطات. این پیشران‌ها در جدولی با

متغیرهای: عنوان، نوع (درونی، بیرونی، هردو)، بُعد (آموزشی، پژوهشی، مدیریتی اجرایی و غیره)، شاخص‌ها، لوازم و اقدامات راهبردی دسته‌بندی شد. میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هریک از پیشران‌های تغییر بر همدیگر توسط پنل تخصصی امتیازدهی شد. نتیجه تأثیر مستقیم بالقوه متغیرهای هفت‌گانه فوق‌الذکر، به صورت شکل مناطق چهارگانه به لحاظ محور افقی تأثیرپذیری و محور عمودی تأثیرگذاری، خروجی نرم‌افزار میک‌مک بود. دو پیشران تغییر منطقه شمال شرقی (حمایت مسئولان و تولیدات علمی کارآمد) از اهمیت بیشتری در آینده فقه حکومتی برخوردار هستند. عدم قطعیت‌های کلیدی سازمان فقه حکومتی در جدولی شامل متغیرهای سطح (درونی و بیرونی)، عنوان، میزان عدم قطعیت (زیاد، متوسط، کم)، اهمیت عدم قطعیت (زیاد، متوسط، کم) بیان شد.

در نهایت اصلی‌ترین و بحرانی‌ترین عدم قطعیت‌های کلیدی افق تعاملی حوزه‌های علمیه و نظام اسلامی «عرضه» و «تقاضا» تشخیص داده شد. عرضه شامل مجموعه‌ای از عوامل درون‌حوزوی مانند تولید مدل، دانش و نظام، تسری نگاه حکومتی به ابواب فقه، هویت‌زایی است. تقاضا متغیر بیرونی و شامل مجموعه‌ای از عوامل تأثیرگذار و تأثیرپذیر در رابطه با فقه حکومتی است. در نهایت، گروه‌های سه‌گانه سناریوهای افق دو دهه آینده فقه حکومتی، بر اساس عدم قطعیت عرضه و تقاضا شکل گرفت. عرضه و تقاضا می‌تواند به عنوان نظام خودکنترلی تفسیر و بازطراحی شود. به همین خاطر، برای هریک از سه گروه سناریو، جدولی شامل متغیرهای بُعد (اصلی، زمینه‌ای)، شاخص (ساختاری، نیروی انسانی، فرایند، سیستم، محیط، فناوری راهبرد)، توصیه‌های راهبردی تهیه شد. بهترین وضعیت سناریوی یکم (ضحی) است؛ هنگامی که حوزه موفق به عرضه شده، جامعه و حکومت نیاز خود را از حوزه مطالبه و پاسخ‌های درخوری دریافت کنند. گروه دوم (ابر بی باران یا سحاب بی‌مطر) سناریوهایی است که حکایت از وضعیت عرضه موفق درون‌حوزوی است، اما در حاکمیت و جامعه اقبالی برای مراجعه به حوزه وجود ندارد. علت این عدم اقبال می‌تواند تحت دو سناریو تصور شود: اول تقویت جریان سکولاریسم (تقلیل‌گرایی قلمرو فقه، فردمحورانگاری) در جامعه و نظام، دوم مطرح شدن مراکز دانشگاهی به عنوان تأمین‌کننده نظری نیازهای جامعه و نظام اسلامی. گروه سوم (سبع سنا بل خضر یا هفت خوشه سبز) سناریوهایی است که حوزه موفق به عرضه نشده، ولی جامعه و نظام، حوزه را همچنان مرجع تأمین نیازهای نظری خود می‌دانند. عدم توفیق حوزه شامل مجموعه‌ای از عوامل عمدتاً درونی است، خصوصاً مقاومت درون‌سیستمی

در برابر تحول. برای مدیریت این مقاومت و جهت‌دهی حوزه به رشد بازدهی و بالندگی در مسیر تأمین نیازهای نظام و جامعه، باید دلایل عمده مخالفت با تغییر شناخته شده و راهکارهای متناسب در پیش گرفته شود.

۷. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اهمیت فقه حکومتی مانند اهمیت استمرار حکومت اسلامی است. باید مدیریت تحول سازمانی به‌صورت علمی و به‌دور از شتاب‌زدگی در حوزه به اجرا در آید. ارائه تعریف، برنامه نظام‌مند و ترویج گفتمان تحول‌خواهی در حوزه، احیای هویت اصیل حوزوی و زی طلبگی می‌تواند آغازی بر ارتقای آرمان تحول باشد. گفتمان‌های معارض (تجددطلبان و سنت‌گرایان افراطی) می‌توانند در مسیر جهت‌گیری‌های عمومی تولید دانش، تبیین، تعلیل، ارائه راهکار و راهبرد اجرایی _ مدیریتی هدایت شوند. بازیگران کلیدی فقه حکومتی در حوزه تقویت و سامان‌دهی شده و در ارتباط فعال و تعریف‌شده با بازیگران اصلی متناظر خود در حاکمیت و جامعه باشند. خرده‌سیستم‌های ذیل سازمان فقه حکومتی در حوزه، به‌صورت نظام‌مند و در ارتباط دوسویه با دستگاه‌های متناظر خود در نظام اسلامی و جامعه باشند. محصولات فقهی (طرح‌ها، نظریه‌ها، مسائل و راهکارها) ارائه‌شده از سوی حوزویان، به‌صورت آزمایشی (گلخانه‌ای) به اجرا در آمده و مدلی برای ارزیابی نتایج و پیامدهای این محصولات طراحی و اجرا شود و این نتایج به مبادی حوزوی ارسال شود (چرخه طراحی، اجرا، ارزیابی).

راهکارهای پیشنهادی زیر تأثیر بسزایی بر تحقق آرمان تحول در سازمان فقه حکومتی دارد. به همین خاطر، تحقیقات کاربردی درباره این راهکارها بایسته است: ارائه الگوهای عملی از مطالعات عمیق مدرسان کرسی‌های خارج فقه و اندیشمندان برتر ابرپژوهشگاه‌های حوزوی، توسعه روش‌های فقهت، تعمیق موضوع‌شناسی، نوآوری‌های فقهی، تأسیس سازمان‌های واسط برای ارتباط نظام‌مند با ارکان نظام، تقویت رسانه‌های درون حوزوی برای تسهیل ارتباط حوزه و جامعه، استمرار حمایت‌های مالی و معنوی از سازمان فقه حکومتی، تقویت رویکرد نخبه‌پروری، تعامل هدفمند با حوزه علمیة نجف. امکان تفسیر و تحلیل عدم قطعیت‌های کلیدی مبتنی بر الگوی عرضه و تقاضا، از طریق مراجعه به نظریه‌های مخاطب (سیستم‌های خودکنترلی، دریافت، خرده‌فرهنگ‌ها و مانند آن) میسر است. شاخص‌ها و توصیه‌های راهبردی ذیل هر گروه از سناریوهای سه‌گانه می‌توانند در تحقیقات بعدی توسعه داده و به‌صورت مشروح بیان شوند.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. امام خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۸۹، *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۳. اسلاتر، ریچارد ای، ۱۳۸۵، *دانش واژه آینده‌پژوهی*، ترجمه محمدرضا فرزاد و امیر ناظمی، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
۴. جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، *دانشنامه آینده‌پژوهی*، ج ۲، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
۵. حاجیانی، ابراهیم، ۱۳۹۱، *مبانی اصول و روش‌های آینده‌پژوهی*، تهران، دانشگاه امام صادق.
۶. خراسانی، علی، ۱۳۹۷، *فقه حکومتی از منظر رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله)*، قم، مؤسسه حدیث لوح و قلم.
۷. رشاد، علی‌اکبر، ۱۳۹۶، *نظام علمی - آموزشی پرورش مآل*، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۸. زالی، نادر، ۱۳۹۲، *آینده‌نگاری راهبردی در برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای*، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبری.
۹. شوارتز، پیتر، ۱۳۹۰، *هنر دورنگری: برنامه‌ریزی برای آینده در دنیای عدم قطعیت*، ترجمه عزیز علیزاده، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
۱۰. صدر، سید محمدباقر، ۱۳۷۵، *موسوعه الشهید الصدر، اقتصادنا (کتاب الاول)*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۱. هاینز، اندی و بیشاپ، پیتر، ۱۳۹۵، *تفکر درباره آینده: رهنمودهایی برای آینده‌نگاری*، ترجمه محمدمهدی ذوالفقارزاده و دیگران، تهران، دانشگاه امام صادق.